

A protestáns egyházak Szlovákiában 1945–1989 között

Jan Pešek

1945-ben két nagyobb protestáns egyház működött Szlovákiában: a Szlovákiai Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház, a lutheránusok (Luther Márton tanításának és elveinek követői) és a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház, a kálvinisták (Kálvin János tanításának és elveinek követői). A népszámlálási adatok szerint 1950. március 1-én¹ 443 251 fő, azaz a lakosság 12,88%-a vallotta magát a Szlovákiai Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház tagjának. Többségben voltak köztük a szlovákok, a magyar hívek aránya minimális volt. A német hívek már 1939-ben kikerültek az egyház kötelékéből, önálló egyházi szervezetük lett, 1945 után pedig kitelepítették őket. A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház tagjának 111 696 fő vallotta magát, azaz a lakosság 3,25%-a; a hívek mintegy 90%-a magyar nemzetiségű volt, a fennmaradó része szlovák.² E két egyházon kívül további protestáns kisegyházak is működtek Szlovákiában, például a baptisták, adventisták, a metodista egyház, darbisták és mások. Híveik és lelkészeik száma azonban minimális, a társadalomban betöltött szerepük pedig egészen irreleváns volt. A lutheránus és kálvinista egyházak hívei egyenetlen területi megoszlásban éltek Szlovákia különböző vidékein; csak a római katolikus egyház hívei élnek többé-kevésbé egyenletes eloszlásban. Az evangélikus egyház legtöbb híve Modor (Modra) környékén, Délnyugat-Szlovákiában (a Hegyháton – Záhorie – és Miava – Myjava – környékén), Túrócszentmárton (Martin) és Liptószentmiklós (Liptovský Mikuláš) környékén, illetve Szlovákia némely északi vidékén élt, ennek következtében ezeken a vidékeken tett szert a legnagyobb befolyásra. A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház legtöbb híve Dél- és Délkelet-Szlovákiában élt.

Az egyházak, így a protestáns egyházak működési feltételeit a Csehszlovákia keretein belül létező Szlovákiában fennálló rezsिम határozta meg. Csehszlovákia 1945 tavaszán bekövetkezett megújításától ún. népi demokratikus rezsिम működött, azaz egyfajta korlátozott vagy irányított demokrácia. Fennmaradt a – limitált – politikai többpártrendszer, és a gyakorlatban valódi vallásszabadság érvényesült. Az állam és egyházak viszonyát a többé-kevésbé kölcsönös tisztelet jellemezte, elviselhető körülményeket teremtve az egyházaknak, bár a római katolikus egyháznak voltak bizonyos problémái és az állammal

1 Az ezt megelőző népszámlálásra 1930-ban került sor Csehszlovákiában, ezért nem célszerű az akkori adatokat vetíteni a háború utáni időszakra. Az 1950 elején végrehajtott népszámlálást adekvátnak minősíthetjük, mert akkor a rezsिम még nem gyakorolt nyomást a társadalomra az ateizmus tekintetében. Az 1950 utáni népszámlálásokban már nem szerepelt a vallási hovatartozás és csak az egyes egyházak megközelítő becslései álltak rendelkezésre. A vallási hovatartozást először a kommunista rezsिम bukását követően vizsgálták az 1991. március harmadikával rögzített népszámlálási adatokban. A fenti okok miatt a legrealisabb, ha az 1950. március harmadikával felvett adatokból indulunk ki.

2 Slovenský národný archív Bratislava (Szlovák Nemzeti Levéltár Pozsony, a továbbiakban SNA), fond Slovenský štatistický úrad (Szlovák Statisztikai Hivatal), kart. 79, inv. č. (leltári szám) 128. Národné sčítanie k 1. marcu 1950.

való kapcsolata is feszültebb volt, elsősorban az 1939–1945 közötti Szlovák Köztársaság vezetésével való összefonódása miatt. Az 1948 februárjában bekövetkezett kommunista hatalomátvételt követően fordulat állt be az állam és egyházak viszonyában, és a kapcsolat egy újabb, lényegesen hosszabb időszaka kezdődött; ez csak a kommunista rezsim 1989 végén bekövetkezett összeomlásával ért véget. Ez a rendszer lényegét tekintve vallásellenes és ateista volt, az egyházak működését „állami gondnokság” alá kényszerítették és a vallásszabadság csak formálisan létezett. A kommunista rendszer elsősorban a legnagyobb és legbefolyásosabb katolikus egyház iránt tanúsított érdeklődést. A protestáns egyházak „árnyékban maradtak”, bár az üldözés őket is utolérte.

A rendszer jellegén kívül az állam nemzetiségi politikája is befolyásolta az egyházak, elsősorban a zömmel magyar nemzetiségű hívekkel bíró Szlovákiai Református Keresztény Egyház működési lehetőségeit. A kormánypártok elgondolása szerint a megújult Csehszlovákia a csehek és szlovákok nemzetállama volt, és az ún. magyar kérdést a némethez hasonlóan, vagyis az érintett nemzeti etnikum kitelepítésével szándékozták megoldani. A magyar nemzetiségű lakosságot – kis számú kivételtől eltekintve – megfosztották állampolgárságától. Kitelepítését azonban (a német lakosságéval ellentétben) a nemzetközi politika nem akceptálta, ezért a kormány a részleges kölcsönös lakosságcsere és az ún. rezsllovakizáció útját választotta. Ebben az összefüggésben az 1948. februári fordulat sem hozott áttörést, bár bizonyos összefüggések kétségtelenül léteznek, tekintettel arra, hogy Magyarország és Csehszlovákia egyformán a szovjet blokkba került. A magyar nemzetiségű személyek állampolgárságát bármilyen politikai hatalomnak vissza kellett volna adnia, hiszen a helyzet tarthatatlan volt. 1948 októberében fogadták el azt a törvényt, amely alapján a magyar nemzetiségű személyek visszakapták csehszlovák állampolgárságukat.³ Ez lényegesen befolyásolta a református egyház működési lehetőségeit.

A szlovákiai evangélikus egyház az antifasiszta ellenállás és a Szlovák Nemzeti Felkelés aktív résztvevőjének glóriájával lépett a megújult Csehszlovákiába. Lelkészei és hívei többnyire a Hlinka-féle Szlovák Néppárt és a Szlovák Köztársaság rezsimének ellenzékéhez tartoztak, sokukat üldözték és zárták börtönbe. Az egyházi alkotmány vezetőpüspöki hivatalról rendelkezett, ami azonban nem jött létre (pénzügyi okok miatt sem) és a hivatalát régebben ellátó egyházkerületi püspök töltötte be ezt a funkciót, jelesül Vladimír Pavol Čobrda, a Keleti Egyházkerület püspöke. A Nyugati Egyházkerület püspöke Pavol Osuský, majd 1947-től Fedor Fridrich Ruppeldt volt. Az egyházi országos felügyelő posztja betöltetlen maradt a háború után. 1947-ben Vladimír Trslint választották meg erre a posztra, ám ő még beiktatása előtt elhunyt. 1947 végén Peter Zaťkót választották meg országos felügyelőnek, akinek ünnepélyes beiktatására 1948 novemberében került sor. Az egyház vezető képviselői a Demokrata Párt zömében lutheránus vezetésével ápoltak politikai, illetve többükkel baráti kapcsolatokat is. Úgy képzelték, hogy az új körülmények között az evangélikus egyház fontos szerephez jut a politikában és a közéletben, hogy lényegesen fontosabb társadalmi szerepet játszik majd, mint tehetette a háború előtt, illetve a Szlovák Köztársaság idején. Az evangélikus egyház és vezetése az ún. áprilisi egyezmény (1946) elfogadását követően is a Demokrata Párt politikájának híve maradt, bár sokan kételkedve fogadták úgy a megállapodást, mint a párton belüli politikai katolicizmust. Az 1948-as

3 Zbierka zákonov a nariadení Republiky Československej, roč. 1948. Zákon č. 245 zo dňa 25. októbra 1948 o štátnom občianstve osôb maďarskej národnosti. Megj.: A magyar nemzetiségű lakosok akkor kaphattak csehszlovák állampolgárságot, ha 1938. november elsejével csehszlovák állampolgárok voltak, lakóhelyük a CSSZSZK területén volt, állampolgárságuk a törvény hatálya lépésének napjától volt érvényes, amennyiben 90 napon belül hűségsküt tettek a CSSZSZK-nak.

fordulatot követően pedig épp a Kommunista Párt ellenfelének tartott Demokrata Párttal való együttműködés volt a fő indoka a kommunista hatalom egyházzal szembeni kifogásainak.

A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház gyakorlatilag megbénult a háború után. A bécsi döntés nyomán elszakított terület visszacsatolásával visszatértek a magyar nemzetiségű hívek is; a Szlovák Köztársaság fennállása idején az egyháznak csak mintegy 14 ezer, többségében szlovák híve volt. Bár az egyházat elsősorban magyar nemzetiségű hívek alkották, élén hivatalosan tiszta szlovák vezetőség állt. A kálvinisták egyházi elöljárója Ján Tomašula kassai lelkész, helyettese Andrej Maťašík szenior lelkész, a Szlovák Nemzeti Tanács demokrata párti képviselője, míg világi elöljárója Vojtech Ozorovský lett. Az egyházat a nemzeti vonal mentén osztották fel: 3 szlovák és 6 magyar egyházmegye működött. Néhány kivételtől eltekintve a lelkészeknek nem volt állampolgárságuk, így az egyházon belül nem tölthettek be hivatalos funkciókat; 1947 végén a 166 aktív lelkészből csak 21 volt szlovák nemzetiségű. Már 1947 végén le kellett volna zárulnia annak az átmeneti időszaknak, amikor az egyházat a teljesen szlovák Szervezőbizottság képviselte. Lezajlottak az alkotmányozó szinódusi választások, ám azt lehetetlen volt összehívni, mivel a küldöttek nagy része nem tudta igazolni állampolgárságát, ezért a provizórium továbbra is fennmaradt. Problémát jelentett az államhatalom azon követelménye is, hogy az államnyelv legyen az istentiszteletek nyelve, hiszen a kálvinisták azt hangsúlyozták, hogy azon a nyelven kell prédikálni, amit a hívek értenek. Az ilyen követelések az erőszakos kitelepítés indokául szolgálhattak, ezért az egyház tagjai nagyon óvatosan jártak el.

A februári fordulat és a kommunista totalitarizmus kialakítása a rezsím és az egyházak konfrontációját eredményezte. Ez a legnagyobb és legbefolyásosabb katolikus egyház esetében volt a legélesebb, a lényegesen kisebb protestáns egyházak sokkal kevésbé érintették a kommunista rezsímet. Elkerülte őket az a konfliktus, ami az 1948. május végén megtartott parlamenti választásokon induló papok körül kialakult. A kommunista rezsímnak érdekében állt, hogy a Nemzeti Front ún. egységes választási listáján általa „megbízhatónak” tartott katolikus papok is szerepeljenek. Az egyház képviselői ezt egyértelműen elutasították, és a jelöltséget elfogadó papokat szuszpenzióval fenyegették, amit a választások után néhány esetben végre is hajtottak. Az evangélikus egyház esetében az államhatalomnak nem fűződött érdeke lelkészek jelöltségéhez, megelégedett a laikusokkal. Azonban nem egyházi tisztségviselőkként jelölte őket, hanem szatellit politikai pártok tagjaiként. Szemléletes példa erre Andrej Žiak esete, aki az egyház országos presbitériumának volt tagja. Képviselővé, majd a nemzetgyűlés alelnökévé választották, ám nem az egyház képviselőjeként, hanem a Szlovák Megújulás Pártja vezető tisztségviselőjeként. A református egyház esetében az egész tárgyaltalan volt. Az egyház híveinek túlnyomó többsége magyar nemzetiségű volt és nem volt állampolgársága (csak 1948. október végén kapták vissza), ezért nem választhattak és nem voltak választhatók.

A lutheránusok részt vehettek, és részt is vettek az 1948 májusában megtartott nemzetgyűlési választásokon, szavazásuk eredménye pedig kellemetlen meglepetés volt az államhatalom számára. A besztercebányai (Banská Bystrica) választókerületben például, amelyet az antifasiszta ellenállás és a Szlovák Nemzeti Felkelés erős hagyománya jellemezett, a helyi funkcionáriusok arra panaszkodtak, hogy „a lutheránus falvak ellenünk szavaztak”.⁴ A hagyományosan evangélikus modori választókerület is „nagyon rosszul” választott. A miavai, szenicei (Senica) és szakolcai (Skalica) választókerületekben a fehér (azaz a

4 SNA, f. ÚV KSS Voľby, (Szlovákia Kommunista Pártjának Központi Bizottsága, Választások) kart. 2111. Porada oblastných tajomníkov 4. júna 1948.

Nemzeti Front ún. egységes listájával egyet nem értő) szavazócédulák aránya a hivatalos adatok szerint is 30% körül mozgott (a választásokat nyilvánvalóan meghamisították és a tényleges eredményeket „kiigazították”). A vezető funkcionáriusokat ez meglepte és hangot is adtak meglepetésüknek. Viliam Široký, Szlovákia Kommunista Pártjának elnöke, miniszterelnök-helyettes a választások értékelésekor elmondta: „*A lutheránusok, másokkal ellentétben, fehér cédulákat adtak le. Ez zömmel a Demokrata Párt félreállított garnitúrája volt. Aki ismeri az evangélikus egyházon belüli patriarchális viszonyokat, az megérti, hogy mindez a választásokban nyilvánult meg.*”⁵ Eközben az államhatalommal szembeni viszonyban még nem jelentkezett különösebben az az elégedetlenség, amit az evangélikus lakosság nagy része érzett a februári fordulatot követő események miatt, és amit a választásokon kifejezésre is juttatott. A konfrontáció elsősorban az állam és a katolikus egyház viszonyában volt nyilvánvaló, majd 1949 nyarán, az ún. katolikus akcióval összefüggő zavargásokban és lázadásokban csúcspontot ért el.

Egyes aspektusaiban ugyan ellentmondásosan, ám mindkét protestáns egyházat intenzíven érintette az ún. egyházi törvények előkészítése. Azok az állam és egyházak viszonyát voltak hivatottak rendezni: már a februári fordulat előtt vitáztak róluk, majd az új körülmények közepette nyerték el végleges formájukat. A tervek szerint 1949 tavaszán vagy nyarán fogadták volna el, ám az ún. katolikus akcióval kapcsolatos konfrontáció ideiglenesen háttérbe szorította a tervezeteket és csak 1949 őszén váltak újra aktuálissá. Az első törvényjavaslat az egyházak állami ellenőrzésére és irányítására szolgáló Állami Egyházügyi Hivatalról szólt, a második tervezet pedig az egyházak állami finanszírozását tárgyalta. A működés gazdasági feltételeinek biztosításáról rendelkező tervnek része volt egy kötelező eskü a köztársaság iránti hűségről, illetve a lelkeszi hivatal gyakorlásához szükséges előzetes állami engedély is. A tervezett törvények ellen a katolikus egyház tiltakozott a leghatározottabban, ám az evangélikus egyház álláspontja is egyértelműen elutasító volt. Amikor az állami szervek 1949 augusztusának legvégén minden lelkésznek megküldték véleményezésre az egyházak finanszírozásáról szóló törvény tervezetét, az evangélikus lelkészek döntő többsége azt válaszolta, hogy „*az egyház és állam viszonyának rendezésekor elengedhetetlen, hogy a kormány tiszteletben tartsa az ágostai evangélikus egyház autonómiáját és hagyományait, és figyelembe vegye azokat az észrevételeket, amelyeket a múlt évben küldött meg a szlovákiai főegyház.*”⁶ A lelkészek általában a következő formulát is csatolták a szöveghez: „*A törvény részletes elemzésébe nem bocsátkozom és azonosulok azzal az állásponttal, melyre azokkal összefüggésben egyházunk vezetése helyezkedett.*”⁷ Tudták, hogy ez az álláspont elutasító⁸, nem akarták azonban nyilvánosan demonstrálni egyet nem értésüket a kormány javaslatával és nyílt ellentétbe kerülni az államhatalommal.

5 Národní archiv Praha (Nemzeti Levéltár Prága, a továbbiakban NA), f. ÚV KSČ (CSKP KB), 02/1, zv. 2, a. j. 122. Zápis zo schôdze Predsedníctva ÚV KSČ 4. júna 1948.

6 SNA, f. ÚAV SNF (Szlovák Nemzeti Front Központi Akcióbizottsága), kart. 90. Vyjadrenie k návrhu zákona o úhrade platov duchovenstva a náboženských spoločností.

7 Uo.

8 Az evangélikus egyház Liptószentmiklóson 1948. november 4-én megtartott országos konventje a tervezett törvény kapcsán elsősorban az egyházi önkormányzatiság (autonómia) megsértését kifogásolta és követelte a vallásszabadságra vonatkozó alkotmányos rendelkezések gyakorlati tiszteletben tartását. Kinyilvánította az egyház álláspontját, mely szerint „nem fogadhat el rendelkezéseket, melyek célja a széles körű egyházi tagság szabadságának korlátozása a lelkészek megválasztásakor. És nem fogadhatjuk el az egyházi vagyion kezelése szabadságának, valamint az egyházi gazdálkodást segítő hozzájárulások elfogadásának, illetve a konventek szabad akaratából elhatározott kivetésének korlátozását.” Cirkevné listy, 8. januára 1949, č. 1, 6–8. p. Stanovisko.

A református egyháznak is voltak fenntartásai a törvénytervezettel kapcsolatban. Az egyházak jogaiba való beavatkozások felett érzett általános félelmeken kívül speciális követelményeket is megfogalmazott, melyek az egyház konkrét, történelmileg adott helyzetéből fakadtak. Ilyen volt például, hogy a lelkészek szolgálati idejét már a kápláni kinevezéstől számítsák, függetlenül attól, hogy a lelkész mely országban tevékenykedett.⁹ Bár a református egyház Szervezőbizottsága alapvetően egyetértett a „fizetéstörvénnyel”, az egyházon belüli helyzet nem volt ilyen egyértelmű. A *Kalvínske hlasy (Kálvinista Hangok)* című lap például 1949 augusztusában amiatt panaszkodott, hogy az állam „maradiaknak és reakciósnak” tartja a protestáns egyházakat, azaz a kálvinistákat is, ezért a kormány „maga készítette el a tervezetet, nem küldte meg az egyes gyülekezeteknek, viszont megpróbálta csak az egyházak vezető képviselőivel megtárgyalni, és egyúttal a tudomásukra hozta, hogy a tervezetből törvény lesz, akár pozitív, akár negatív lesz az álláspontjuk.”¹⁰ A helyzet valóban olyan volt, hogy az államhatalom kész volt bármi áron keresztülvinni az „egyházi törvényeket”.

Éppen az ún. egyházi törvények előkészületeinek csúcspontján történt egy kellemetlen incidens. 1949. szeptember 29-én Pöstyénben (Piešťany) ülésezett a Szlovákiai Evangélikus Lelkészek Egyesülete, és kidolgozta *Hozzászólását az egyház személyi és tárgyi költségeinek állami fedezéséről szóló törvényhez* (ez az ún. pöstyéni kiáltvány). Megküldték a Nemzetgyűlés minden képviselőjének, a kormány tagjainak, a Megbízotti Testületnek, valamint a Nemzeti Front és a Szlovák Nemzeti Front Központi Akcióbizottságának. Azt a tényt kritizálták benne, hogy „a tervezet anélkül készült el, hogy evangélikus egyházunk véleményét és együttműködését kérték volna. Világos, hogy nem mérlegelték közben egyházunk országos elnökségének véleményét sem, melyet a törvény első, 1948-ban elkészített tervezetéhez fűzött.”¹¹ A legélesebb kritikával és egyet nem értéssel a törvény két alapvető területét illették – a papok kinevezését és az egyház finanszírozásának módját. Leghatározottabban a lelkész beiktatásához szükséges előzetes állami engedélyt, illetve az egyház kizárólag állami finanszírozását utasították el, mert ez zavart okozna az egyház és hívei viszonyában.¹²

Az evangélikus egyház álláspontja közvetlenül a „fizetéstörvény” elfogadása előtt kiélezte a helyzetet és a rezsím funkcionáriusait ez váratlanul érte, mivel nem számítottak kifogásokra az evangélikusoktól. A CSKP KB mellett működő, az „egyházi problematika” megoldására hivatott nem hivatalos szerv, az „egyházi hatok” ezért 1949. október 7-ére tárgyalásra hívták Prágába a csehszlovákiai evangélikus egyházak képviselőit, amelyen a Szlovákiai Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház képviselői is részt vettek (Fedor F. Ruppeldt püspök, Fedor Ormis egyházkerületi felügyelő és Pavol Neckár, a vezetőpüspök titkára). A tárgyalások rendkívül drámaian zajlottak. A rezsím képviselőjében fellépő Alexej Čepička (akkor a Nemzeti Front Központi Akcióbizottságának főtitkára, igazságügy-miniszter) rendkívül keményen elítélte a pöstyéni kiáltványt, illetve az evangélikus papok törvénytervezetet elutasító álláspontját. A tárgyalás közvetlen résztvevői szerint kijelentette, hogy „a katolikus papok az ellenségeink, de amit csinálnak, az legalább tapintatos és illendő. De az, mit maguk, szlovák evangélikusok csináltak, az se nem tapintatos, se nem

9 SNA, f. ÚAV SNF, kart. 90. Vyjadrenie k návrhu zákona o štátnej úhrade osobných a vecných potrieb cirkvi.

10 Kalvínske hlasy, 15. augusta 1949, č. 14–15, 3. p. Protestantské cirkvi na rázcestí.

11 NA, f. ÚAV NF, kart. 35, OC 1949. Prejav Spolku evanjelických kňazov na Slovensku o návrhu zákona o štátnej úhrade osobných a vecných potrieb cirkvi.

12 Uo.

*illendő.*¹³ Ruppeldtet és Ormist megdöbbsentette ez a brutális megfogalmazás és nem tiltakoztak komolyabban. Ellenvetéseinek elsősorban Neckár adott hangot, aminek rá nézve hamarosan súlyos személyes következményei lettek. Végül a tárgyalások minden résztvevője egyetértett a törvénytervezettel, csak a szlovákiai lutheránusok kértek jogot arra, hogy az egész ügyet az országos presbitérium elé terjesszék. Az „egyházi hatok” 1949. október 12-i ülésén megállapították, hogy „most már minden nem katolikus egyház egyetértését bírjuk az új törvények ügyében”.¹⁴

A tény, hogy a fenti állítás éppen a szlovákiai evangélikus egyház vonatkozásában nem volt igaz, csak néhány nap múlva mutatkozott meg, amikor 1949. október 14-én a Nemzetgyűlésben az „egyházi törvényekről” szavaztak. Az államhatalom nagy erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy ezen az ülésen minden egyház vezető képviselői részt vegyenek. A katolikus püspökök ezt megtagadták és a szlovák evangélikus egyház sem küldte el képviselőit; a református egyház képviselői megjelentek az ülésen. Az „egyházi törvények” elfogadásakor jelenlévő egyházi delegációkról szóló hírben az állt, hogy „a szlovák evangélikusok hivatalos delegációját dr. Kováč vezette Pozsonyból, valamint Turnovský, a szervezőbizottság lelkész tagja”.¹⁵ Ez azonban csalás és tudatos hazugság volt, mert a két megnevezett személy a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház tagjai (kálvinisták) voltak.¹⁶ Ennek a rendkívül nehéz helyzetben lévő egyháznak a vezetői szintén kifogásolták ugyan a törvények bizonyos rendelkezéseit, ám megnyugvást jelentett számukra, hogy egyházuk lényegében egyenrangúvá vált a többi egyházzal. Ez a megnyugvás erősebb volt annál az egyet nem értésnél, amit a törvények azon részeivel szemben éreztek, amelyek az ő egyházukat is sújtották és korlátozták.

A jóváhagyott „egyházi törvényeket” az államhatalom az egyházak alárendelt helyzetének megteremtésére, a „gondnokság” kialakítására használta fel, ami alól a protestáns egyházak sem voltak kivételek. Védekezési képességük korlátozott volt, lényegesen gyengébb, mint a katolikus egyházé, és nem csak azért, mert kevesebb hívű és kisebb befolyásuk volt. A totalitárius rezsim keretei között ugyanis negatívumnak tűnt demokratikus egyházi berendezkedésük és belső működésük. A katolikus egyház csúcsvezetőit, azaz a püspököket a hatalom nem válthatta fel más, „megbízhatóbb” személyekkel, akik hajlandóak lettek volna együttműködni az állami szervekkel, mert az új püspökök kinevezése és felszentelése a Vatikán kizárólagos hatáskörében volt és van. Az államhatalom csak „semlegesíteni” tudta a püspököket, azaz elszigetelni, internálni vagy bebörtönözni. Az adminisztrátorok kinevezése, illetve a „megbízható” káptalani helynökökkel való helyettesítésük nyilvánvalóan átmeneti megoldás volt és bizonyítékul szolgált arra, hogy az állam megsérti a vallásszabadságot. Ezzel szemben a protestáns egyházakban a püspökö-

13 Ilyen kijelentést említ Pavol Uhorskai evangélikus lelkész, egyike azoknak, akik kifejezték egyet nem értésüket a „fizetéstörvénnyel”. Egy A. Žiaktól származó információra hivatkozik, mely szerint Čepička sértően kiabált velük, „mint suhancokkal az utcáról” és idézte a fenti kijelentést „tapintatlanságról” és „illetlenségről”. UHORSKAI, P.: Ako to bolo. Liptovský Mikuláš, 1992, 21–22. p.

14 Zápis zo schôdze cirkevnej komisie ÚV KSC 12. októbra 1949. In: Cirkevní komise ÚV KSC 1949–1951. Edice dokumentů. I. Cirkevní komise ÚV KSC („Cirkevní šestka”). Duben 1949 – březen 1950. Ed.: M. BULÍNOVÁ, M. JANIŠOVÁ, K. KAPLAN. Praha–Brno, 1995, 256. p.

15 Pravda, 15. októbra 1949. Národné zhromaždenie schválilo zákony o zriadení Štátneho úradu pre veci cirkevne a o hospodárskom zabezpečení cirkví a náboženských spoločností.

16 Štefan Turnský (nem Turnovský, ahogyan a sajtóban szerepelt – J. P.) Prágából érkezett Pozsonyba 1949 augusztusának közepén és a pozsonyi református keresztyén gyülekezet lelkészeként kezdett tevékenykedni. Ezzel egyidejűleg lett a Szervezőbizottság tagja. Karol Kováč ügyvéd a református egyház laikus tisztségviselője volt (J. P.).

ket, felügyelőket és más tisztségviselőket a gyülekezetek választják. Éppen ebben látott lehetőséget a hatalom arra, hogy hatékonyan beavatkozhasson a protestáns egyházak teljes struktúrájába a csúcsszervektől egészen a helyi szintig, illetve hogy saját elképzelései szerint befolyásolja és alakítsa azokat. A protestáns egyházak „személyi átalakítása” a vezetőségekben kezdődött és a legelemibb egységekig hatolt – ez volt a államhatalomnak történő alárendelésük meghatározó momentuma.

A Szlovákia Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházban Pavol Neckár, a vezetőpüspök titkárának eltávolításával kezdődött a „személyi átalakítás”. Ürügyül az 1949 tavaszán kiadott, „hibás” egyházi névtár szolgált, a valódi ok azonban az „egyházi törvények” kapcsán megfogalmazott elutasító álláspontja volt. 1950 elején feljelentették és az év nyaráig kénytelen volt lemondani nemcsak titkári, hanem az egyházban vállalt minden más funkciójáról is; a „megbízható” Ján Chabada váltotta fel. A rezsim képviselői kihasználták, hogy az evangélikus egyház struktúrája nem volt teljes, mivel nem jött létre a vezetőpüspöki hivatal. 1951 tavaszán keresztülvitték létrehozását, ezáltal aktuálissá vált a funkció betöltésének kérdése. Čobrda nyomás hatására lemondott a vezetőpüspöki funkcióról és megmaradt a Keleti Egyházkerület püspökének. A „kormánypárti” vezetőpüspök-jelölt Ján Chabada volt és megválasztása „problémamentesen” zajlott le. A megbízatásról lemondó Peter Zaťko helyett Andrej Žiak lett az országos felügyelő. 1952–1953 folyamán az államhatalom lemondásra kényszerítette a Nyugati és a Keleti Egyházkerületek püspökeit, Fedor F. Ruppeldtet és Vladimír P. Čobrdat, akiket Andrej L. Katina és Július Krčméry váltott; lecserelődtek az egyházkerületi felügyelők is. A gyakorlatban ez a „régí agrár-demokratikus” egyházi vezetés leváltását jelentette. 1952 végén még újraosztották a gyülekezeteket az egyházmegyék és egyházkerületek közt oly módon, hogy az egyházszervezeti egységek (egyházkerületek, egyházmegyék, gyülekezetek) határai összhangban legyenek az államkerületeivel és járásaival. A protestáns egyházak ebben is különböztek a katolikustól, ahol az egyházmegyék határait egyértelműen a pápa jelöli ki. Az egyház területi átszervezésének következtében új funkcionáriusokra lett szükség, és az államhatalom az állami hozzájárulás megadásával vagy megtagadásával „kizárhatta az ellenséges elemeket” és „megbízható funkcionáriusokat” juttathatott a hivatalokba.¹⁷

Az 1952–1953 közötti időszakban a református egyházban is lezajlott a „személyi átalakítás”. Ahogy már említettem, élén korábban tisztán szlovák vezetés állt, és az 1949 márciusában Révkomáromban (Komárno) megtartott konferencián lezajlott magyar–szlovák kiegyezési kísérlet csak jelképes maradt, bár a Szervezőbizottság alelnökévé a magyar nemzetiségű papot, Böszörményi Lászlót választották. Ebben az időszakban azonban a hatalmi elit szempontjából csak másodlagos volt a nemzetiségi kérdés, hiszen a legfőbb hangsúlyt a lojalitásra fektették, és ilyen vonatkozásban a Szlovákiai Református Keresztény Egyházzal nem voltak gondok. Amikor azonban már megszilárdult a kommunista rezsim, hozzáláthatott az egyházon belüli nemzetiségi kérdés „megoldásához”. 1952-ben lemondásra kényszerítették az addigi szlovák nemzetiségű vezetőket, és attól kezdve magyar nemzetiségű lelkészek és laikusok képviselték az egyházat, Varga Imre a fősenior helyetteseként (mint az egyház lelkészi képviselője), Soós Imre pedig a főgondnok helyetteseként (mint az egyház világi képviselője); a vezető tisztségek fenti megnevezéseit az 1951 áprilisában elfogadott egyházi alkotmány rögzítette. 1953 közepén olyan szervezeti változásokat hajtottak végre, hogy az egyházmegyék határai egybeessenek az államigazgatási határokkal. Ettől kezdve 7 egyházmegye létezett. A múlttal (9 egyházmegye, ebből

¹⁷ Az evangélikus egyházban az '50-es évek elején lezajlott „személycseréiről” részletesebben lásd: PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948–1953. Bratislava, 1997, 232–239. p.

6 magyar és 3 szlovák) szembeni alapvető változás az volt, hogy ettől kezdve csak nemzetiségileg vegyes egyházmegyék léteztek. Élükön, a gyülekezetekhez hasonlóan, a rezsím képviselőinek bizalmát élvező személyek álltak. 1953 őszén a szinódus Varga Imrét a szinódus lelkesi elnökévé és egyúttal püspökké választotta, főkurátorrá pedig Csáji Bertalant; 1953 októberétől voltak ugyanis érvényben a református egyház vezető tisztségviselőinek megváltozott elnevezései, ekkor vezették be a főszenior helyett a püspök megnevezést.¹⁸

Az ötvenes évek elejétől mindkét egyházra „megbízható” vezetőséget kényszerítettek mind a központban, mind a szervezeti struktúra alacsonyabb szintjein. A hatalom szavaival élve: „csatlakoztak az új társadalom építéséhez” és többé-kevésbé problémátlanul működtek így egészen a kommunista rendszer 1989-es összeomlásáig. Jellemző ugyanakkor, hogy éppen akkor próbálták meg kilépni ebből a kliséből, amikor meggyengült az államhatalom szorítása és úgy tűnt, az egyházak több térhez juthatnának. Ez először 1956 februárjában, a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa után következett be, és 1957 elejéig tartott. Általános követelések láttak napvilágot, melyek az állam és egyházak viszonyának lazítására vonatkoztak, illetve az egyes egyházakra jellemző speciális megnyilvánulások is. A szlovákiai evangélikus egyházban jelentős volt az ötvenes évek elején állami segédlettel megválasztott vezetőkkel szembeni elégedetlenség. A „politikai enyhülés” atmoszférájában azután maguk az állami szervek is hajlottak a gondolatra, hogy „az egyháznak lehetővé kell tenni, hogy a vezetésében fennálló viszonyokat oly módon rendezze, hogy az pozitívan viszonyuljon a Nemzeti Fronthoz, ugyanakkor a hívek tisztelete övezze.”¹⁹ Ez a „megértés” azonban nagyon rövid ideig tartott. 1957 elejétől a politika újra „bekeményített” és a rezsím vezetői arra a következtetésre jutottak, hogy a Chabada-féle vezetőség „elengedése” a gyengeség jele volna. A református egyházban megjelent a nemzetiségi problematika, bár a nemzetiségi kulcs szerinti esetleges egyházfelosztás megmaradt az elméletek és spekulációk szintjén, és a szlovák lelkészek és hívek követeléseire meglehetősen jelentéktelenek voltak.²⁰ Az egyház vezetése, Varga Imréval az élen, ura volt a helyzetnek, a magyar többségű hívek elégedettek voltak a korábbi szlovák vezetés leváltásával és nem állt érdekükben a változás. Az 1956 tavaszától tapasztalható „politikai enyhülés” olyan rövid ideig tartott és tartalmát tekintve olyan mérsékelt volt, hogy az egyházakban nem is okozhatott jelentősebb mozgást. Amikor azonban 1968 januárjában elkezdődött a társadalmi reformkísérlet, sokkal nagyobb tér kínálkozott azon problémák megoldására, amelyek 1956-hoz képest lényegesen határozottabban fogalmazódtak meg.

1968 januárja után lehullottak a hatalmi korlátok és az evangélikus egyház vezetése defenzívába szorult. Megalakult az ún. megújulási mozgalom, mely lényegében néhány tucat olyan lelkész (közülük sokan nagy tekintéllyel bírtak az egyházon belül) csoportja volt, akiket a rezsím korábban különböző módon üldözött: bebörtönzött, megtagadta

18 A Szlovákiai Református Keresztyén Egyházban felmerült hasonló problémákkal kapcsolatban lásd még: Uo. 231, 239–240. p.

19 SNA, f. Poverenictvo školstva a kultúry (Oktatási és Művelődési Megbízotti Hivatal), kart. 154. Zasadanie kolégia povereníka školstva a kultúry 26–27. septembra 1957. Správa Povereníctva školstva a kultúry o cirkevno-politickej situácii na Slovensku a uskutočňovaní zásad cirkevnej politiky, schválenej Politickým byrom ÚV KSČ.

20 1956 decemberében a szlovák nemzetiségű református lelkészek kritizálták például az újonnan kiadott énekeskönyv hiányosságait (rossz minőségű papír, nyelvtani hibák és a magyar változathoz képest magas ár). 1957. február végén néhány szlovák gyülekezet lelkésze a *Kalvinske hlasy* lap szerkesztőségének Kelet-Szlovákiába való átköltöztetését követelte. SNA, f. Ministerstvo kultúry SSR (a SZSZK Kulturális Minisztériuma), kart. 9. Sekretariát pre veci cirkevne 1970. Vystúpenie J. Čontofalského na zasadnutí Synody Reformovanej kresťanskej cirkvi v Komárne 26. novembra 1970.

tőlük a lelkipásztori tevékenység végzéséhez szükséges engedélyt vagy kevésbé jelentős egyházi funkcióba helyezett át. A mozgalom meghatározó alakjai közé tartozott Július Cibulka (limpaki [Limbach], korábban pozsonyi lelkész), Pavol Uhorskai és Otto Vízner (szolgálaton kívüli lelkészek, azaz nem végeztek pasztorációs tevékenységet), a börtönből szabadult Jozef Juráš és mások. Éppen ez a lelkészi mozgalom vált a hivatalos egyházi vezetés legélesebb kritikusrává. Kezdeményezésükre került sor 1968. április 17-én Čertovicán jóformán minden egyházmegye képviselőjének gyűlésére; később a normalizáció terminológiája őket illette a „čertovici csoport” elnevezéssel. A megbeszélés résztvevői megalakították az Előkészítő Bizottságot és határozatban rögzítették, hogy „*fel kell szólítani az egyház képviselőit az egyházi igazgatás minden szintjén, lelkészeket és világiakat egyaránt, hogy mondjanak le tisztségükről*”.²¹ A Vezetőpüspöki Hivatalhoz delegációt küldtek, mely mindhárom püspököt felszólította, hogy 1968. április 28-ig mondjon le. Az 1968. május 2–3-ára Stubnyafüldőre (Turčianske Teplice) összehívott közös lelkipásztori konferenciát már nélkülük tervezték. Az államhatalom ezzel kezdetben egyetértett, azonban gyorsan megértette, hogy a hivatalos vezetés már képtelen bármilyen akcióra és de facto a történések perifériájára szorult. Ezért keresztülvitte, hogy a konferencia összehívója ne csak az Előkészítő Bizottság legyen, hanem a rendszerhű papi szervezet, a Szlovák Evangélikus Papok Központja is azzal, hogy azon a kritizált püspökök is részt vesznek, kinyilvánítva ezzel, hogy élvezik az állam támogatását. A konferencia viharosan zajlott és fennállt a veszélye a lelkészi testület kettészakadásának, ezért az ellenzéki csoport végül visszavonult és nem kerültek terítékre személyi kérdések. Az egyház vezető képviselői a helyükön maradtak, ingatag helyzetük azonban nem szilárdult meg. A lemondásukra irányuló gyakori gyülekezeti követeléseket visszautasították vagy úgy tettek, mintha meg sem hallanák azokat.

Az elutasítások ellenére azonban éppen a megüresedett püspöki székek betöltése generált újabb ellentéteket az egyházon belül. 1968 folyamán ugyanis megüresedett a Nyugati és a Keleti Egyházkerület püspöki posztja, ehhez azonban nem a püspökök lemondása, hanem halála vezetett. 1968. május 4-én, közvetlenül a stubnyafüldői konferenciát követően, elhunyt a Keleti Egyházkerület püspöke, Štefan Kátlovský, 1968. október 23-án pedig egy autóbalesetben életét veszttette a Nyugati Egyházkerület püspöke, A. L. Katina. A posztok betöltéséért éles harc kezdődött. J. Chabada vezetőpüspök igyekezett ellenállni a meghurcolt papok és egész gyülekezetek által betérjesztett javaslatoknak, amiben az államhatalom támogatta, és együtt igyekeztek kivárni, amíg a helyzet „megnyugszik”. 1969 közepén a Nyugati Egyházkerület püspökévé megválaszthatták Rudolf Košťialt, akinek a jelölése tulajdonképpen kompromisszum eredménye volt. Keleten a „megnyugvás” kicsit lassabban következett be, így Július Filo csak 1970 elején vált elfogadható jelöltből püspökké. Chabada vezetőpüspöki pozíciója tarthatatlan maradt, önmaga képtelen volt védekezni a kritikával szemben és arra hagyatkozott, hogy majd az államhatalom biztosítja az egyházon belüli „viszonyok konszolidálását”. A hatalmi mechanizmusok valóban aktívan léptek fel a „reakciós” evangélikus lelkészekkel szemben, céltudatosan korlátozták őket és megpróbálták megbontani soraik egységét. Chabada egy papi gyűlésen egyenesen úgy fogalmazott, hogy „*az egyház megújítására irányuló törekvések már más szervek kezében vannak*”.²²

21 Zápis z porady evanjelických a. v. kňazov, konanej na Čertovici dňa 17. apríla 1968. In: HRONEC, P.: Kronika nášho obrodného hnutia, 22. p. Megj.: A Čertovicán lezajlott megbeszéléssel összefüggő, datálatlan visszaemlékezések fénymásolatáról van szó, melyek a Szlovákiai Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház Vezetőpüspöki Hivatalának pozsonyi Levéltárában található (J. P.).

22 UHORSKAI, P.: i. m. 148. p.

Bár teljesen nyilvánvaló volt, hogy változásra van szükség a poszton, ő maga nem volt hajlandó lemondani, így a helyzetet csak az 1970 áprilisában bekövetkezett halála oldotta meg. A püspöki székre egyetlen jelölt volt, a „megbízható” Ján Michalko, akit 1970 szeptemberében választottak meg. Nem korrumpálódott ugyan oly mértékben, mint Chabada, és az egyházon belül is nagyobb tisztelet övezte, ám egyértelműen „a kormány jelöltje” volt. Így is viselkedett és a lelkészek és hívek szintén ez alapján értékelték. Az államhatalom meglehetősen nyugtázhatta, hogy „*megújult az egyházi vezetés akcióképessége*”.²³ Az új vezetés (A. Žiak maradt az országos felügyelő) „kritikusan átértékelt” az egyház minden állásfoglalását az elmúlt időszakból, és a normalizáció szellemében „helyes álláspontokat” alakított ki velük kapcsolatban, az egyház is az akkori ösztársadalmi fejlődés irányvonalaéhoz igazodott.²⁴

A Szlovákiai Református Keresztyén Egyházban az 1968 januárját követő politikai enyhülés felélesztette az egyházon belüli viszonyok nemzetiségi alapú rendezésének problémáját. Ján Čontofalský helyettes püspök (szlovák nemzetiségű lelkész) tizenhét szlovák nemzetiségű lelkészt hívott megbeszélésre 1968. május 2-án. Vezetésével a jelenlévők öszeállították a *Szlovák lelkészek határozatát*, melyben elsősorban az egyház szlovák része önálló szervének, egy önálló szlovák egyházmegyének a létrehozását követelték, illetve hogy a *Kalvínske hlasy* lapot a szlovák egyházmegyében szerkesszék.²⁵ A szlovák egyházmegyét Kelet-Szlovákiában tervezték kialakítani, egészen pontosan az eperjesi (Prešov), kelet-szlovákiai és nyugat-kassai (Košice) egyházmegye területén. Ebben a három egyházmegyében rendeztek szavazást a május másodikán elfogadott határozat támogatottságáról. A Čontofalský által szervezett csoport azzal érvelt, hogy mellette 28 szlovák gyülekezet, azaz a gyülekezetek 95%-a szavazott.²⁶ Ezzel ellentétben az egyház hivatalos vezetése megállapította, hogy az önálló szlovák egyházmegye létrehozására (állítólag a szavazást szervező bizottság félrevezető információi hatására) csak 4048 választó (6, 6%) szavazott, ami túl kevés egy önálló egyházmegye létrehozásához.²⁷ Az egyházi berendezkedésről alkotott elképzeléseit mindkét oldal a kor szellemének megfelelő politikai érveléssel igyekezett alátámasztani. A Čontofalský által szervezett csoport arra hivatkozott, hogy a jelenlegi szerkezet az ötvenes évek terméke, és „*társadalmunk mai megújulási folyamata éppen ezeket az éveket nevezi a deformáció éveinek... a deformáció ezen éveire esik a jelenlegi egyházi alkotmány létrejötte és kihirdetése, valamint a nemzetiségek közötti viszony alkotmányban rögzített szabályozása*.”²⁸ Az egyház vezetése, élén a „megbízható” Varga püspökkel, a május második határozatot „*a demokratizálódási folyamat szélsőséges meg-*

23 SNA, f. ÚV KSS, kart. 1278. Zasadanie Predsedníctva ÚV KSS 5. januára 1971. Informatívna správa o plnení krátkodobých a dlhodobých opatrení pre politický postup v oblasti cirkevnej politiky na Slovensku.

24 Az evangélikus egyházon belüli fejlődésről 1968–1970 között lásd: PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: Pod kuralou moci. Cirkvi na Slovensku v rokoch 1953–1970. Bratislava 1999, 213–219, 250–253. p.

25 SNA, f. MK SSR, Sekretariát pre veci cirkevne 1969, kart. 9. Rezolúcia podpísaných reformovaných duchovných pôsobiacich v slovenských zboroch reformovanej kresťanskej cirkvi na Slovensku (2. mája 1968).

26 SNA, f. MK SSR, Sekretariát pre veci cirkevne 1970, kart. 9. Vystúpenie J. Čontofalského na zasadnutí Synody 26. novembra 1970 v Komárne.

27 Varga Imre püspök a kulturális minisztérium egyházügyi titkárságának írott levelében közli, hogy az érvényes egyházi előírások alapján az önálló egyházmegye létrehozásához legalább 6000 választó szükséges (még a legkisebb, pozsonyi egyházmegyének is hatezernél több választója volt), eközben bejelentett csak 4 048 volt. SNA, f. MK SSR, Sekretariát pre veci cirkevne 1969, kart. 3. List I. Vargu ministerstvu kultúry, sekretariát pre veci cirkevne 1969, z 15. januára 1969.

28 SNA, f. MK SSR, Sekretariát pre veci cirkevne 1969, kart. 9. Odpoveď Komisie slovenských reformovaných zborov a údov na stanovisko Synodnej rady z 20. júna 1968 (júl 1968).

nyilvánulásának” minősítette, és azt javasolta, hogy „*egyházi szervezetünk maradjon meg jelenlegi formájában.*”²⁹

Az állami szervek ugyan többé-kevésbé semleges álláspontra helyezkedtek az egyházon belül januártól zajló mozgások kapcsán, vagy legalábbis kivártak, mégis az egyház hivatalos vezetőségét preferálták, ami idővel egyre nyilvánvalóbbá vált. Érthető okokból nem állt érdekükben, hogy a görög katolikusok és pravoszlávok vitáitól feldúlt Kelet-Szlovákiában újabb vallási feszültségforrás keletkezzen. Varga püspök uralta az egyházon belüli helyzetet – eltekintve az „ellenálló nacionalista lelkészek” szűk körétől –, és megbízható garanciát jelentett arra nézvést, hogy az egyház soraiban fennmarad a nyugalom. A normalizáció kezdete után támogatottsága egészen egyértelmű lett. Miroslav Válek, a Szlovák Szocialista Köztársaság kulturális minisztere 1969 decemberében megállapította, hogy a Varga irányítása alatt álló egyházi vezetés a szlovák lelkészek követeléseit „*az egyház felosztására, illetve a szlovák gyülekezetek saját egyházi igazgatás alatti, teljes önállósodására irányuló kísérletnek minősítette, aminek nem csak egyházi-vallási, hanem állami-állampolgári szempontból is kedvezőtlen következményei lennének. ... Felesleges feszültséget, nézeteltérést és nemzetiségi súrlódásokat eredményezne, ha a híveket nemzetiség szerint önálló egyházi szervekbe osztanák. Az említett nézeteltérések megoldódtak.*”³⁰ A „megoldás” része volt, hogy J. Čontofalský 1969 decemberében lemondott helyettes püspöki funkciójáról. Az államhatalom által támogatott hivatalos egyházi vezetés erős nyomására visszavonult, és további „nacionalista aktivisták” követték, akik ezentúl „fegyelmezetten” csak saját gyülekezetükben tevékenykedtek. Az egyház vezetése – az evangélikus egyházzal ellentétben – képes volt lényegében saját erejéből, az államhatalom közvetlen beavatkozása nélkül „normalizálni” a helyzetet.³¹

Az 1970-es és 80-as években az egyházak „megbízhatóak” és szinte problémamentesek voltak.³² Csak a kommunista rezsim 1989-es összeomlása indított el olyan belső mozgásokat bennük, amelyek életre keltették a „hagyományos” problémáikat, azaz az evangélikusoknál a rájuk kényszerített, az államhatalommal egyértelműen kollaboráló vezetés kérdését, a reformátusoknál pedig a nemzetiségi viszony rendezését. Az evangélikusok körében ezek a mozgások a Ján Michalko püspökre gyakorolt, gyorsan fokozódó nyomásban összpontosultak. Az egyházkerületek püspökeire nem nehezedett ilyen nyomás, bár kritikák velük szemben is megfogalmazódtak, hiszen hivatalukat kompromisszumos megoldásnak tekintették és a rendszerrel való együttműködésük más dimenziójú volt. Az evangélikus lelkészek az egyházon belül létrehozták a *Nyilvánosság az Erőszak Ellen* mozgalmat, melynek központja Rózsahegyen (Ružomberok) volt, és elérték, hogy 1990. január elején már fogadták őket a pozsonyi vezetőpüspöki hivatalban, ahol nyomatékosan kérték, Michalko 1990. február elsejével mondjon le hivataláról. Ő ellenkezett, ám végül április elsejével lemondott (a posztot ideiglenesen R. Košťial, régebben hivatalban lévő egyház-

29 SNA, f. MK SSR, Sekretariát pre veci cirkevné 1969, kart. 3. List I. Vargu ministerstvu kultúry, sekretariát pre veci cirkevné, z 15. januára 1969.

30 Informatívna správa o cirkevnopolitickej situácii na Slovensku (22. decembra 1969). In: Občanská spoločnosť 1967–1970. Sociálny organizmus a hnutí Pražského jara. 2/2. Eds.: J. PEČKA, J. BELDA, J. HOPPE. Praha–Brno, 1998, 248. p.

31 A református egyházon belüli, 1968–1970 közötti fejlődésről lásd: PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: Pod kuratelou moci. Cirkvi na Slovensku v rokoch 1953–1970. Bratislava, 1999, 220–223, 253–255. p.

32 A református, illetve evangélikus egyházakon belüli fejlődésről a '70-es és '80-as években lásd Vývoj v Slovenskej evanjelickej cirkvi a. v. a Reformovanej kresťanskej cirkvi v 70. a 80. rokoch pozri. PEŠEK, J., BARNOVSKÝ, M.: V zovretí normalizácie. Cirkvi na Slovensku v rokoch 1969–1989. Bratislava, 2004, 187–200. p.

kerületi püspök töltötte be). 1990 őszén az ötvenes években üldözött Pavol Uhorskai került a vezetópüspöki székbe, aki 1968-ban a megújulási mozgalom egyik aktív résztvevője volt. Ezzel szemben a kálvinistáknál az 1988 végén megválasztott Mikó Jenő (Varga Imre 1980 végén halt meg, utána 1984–1988 között Horváth Zsigmond volt a püspök) egészen mandátumának lejártáig püspök maradt. 1992 elején megoldódott az egyház nemzetiségi berendezkedésének problémája is. A meglévő és lényegében magyarként megmaradó egyházmegyék mellett létrejött Kelet-Szlovákiában két tisztán szlovák egyházmegye. A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház egységes maradt, és lelkeszei, valamint hívei elmondása alapján a „szlovák–magyar kiegyezés” pozitív hatással volt tevékenységére.